

Витоки теорії міжнародних відносин

3.1 Міжнародно-політична думка Стародавньої Індії

Місце міжнародної проблематики в історії суспільно-політичної думки значною мірою зумовлено тенденціями та закономірностями розвитку міжнародних відносин, оскільки вона відображає їх та істотно впливає на них. Уже на ранніх етапах людського суспільства міжнародні відносини і міжнародна політика як об'єкти пізнавального інтересу привертала увагу мислителів.

Виникнення перших уявлень щодо міжнародних відносин збігається у часі з виникненням перших держав, зокрема на Сході. Тому витоки теорії міжнародних відносин слід шукати у літературних джерелах, які стосуються історії політичної думки найрозвиненіших державних утворень того часу – Стародавніх Індії та Китаю.

Першим найґрунтовнішим викладом теорії міжнародної політики можна вважати давньоіндійський трактат «*Артхашастра*», автором якого є видатний політичний діяч брахман *Каутілья* (ймовірно перший міністр царя Чандрагупти – засновника династії Маур'їв, що жив у період між IV та III ст. до н. е.). Деякі вчені вважають, що цей трактат було написано близько III ст. н. е. або що він створювався поступово впродовж тривалого періоду між цими двома датами.

У перекладі «Артхашастра» означає «наука про вигоду», або «наука про накопичення цінностей», але змісту трактату більш відповідає назви переклад як «наука політики». Під час його

написання на півострові Індостан існувала низка великих та дрібних держав, переважно однакових за соціальним ладом, але різних за військовими та економічними можливостями, геополітичним становищем, що зумовило необхідність розробки відповідних норм і положень щодо зовнішньої політики та регламентації взаємовідносин між цими державами. З цим завданням успішно впорався Каутілья, якого у ХХ ст. назвали «індійським Макіавеллі» та «індійським Бісмарком».

З погляду теорії міжнародних відносин особливу увагу привертають такі розділи трактату: «Про шість методів [зовнішньої] політики», «Дії того, хто прагне напасти», «Про становище найсильнішого [царя]». Каутілья розрізняє чотири засоби політики – «мирні переговори, підкуп, сіяння розбрату та відкритий напад». Особливе значення має висвітлення питань відносин дружніх та ворожих держав, що вперше розглядаються з геополітичного погляду.

Геополітичний тип мислення Каутільї впливає на його визначення союзників, противників, «серединних» правителів, тих, хто «стоїть осторонь». Правитель, земля якого межує з володінням того, хто має намір перемогти, є основним ворогом. Якщо він належить до того ж роду, що й ті, хто має намір перемогти, то його називають природним ворогом. Якщо ж він є родичем другого, то він є його природним союзником. Крім того, існує інший правитель, земля якого межує з володіннями того, хто бажає перемогти, та його ворога, здатного допомогти обом, а також впоратись з ними поодиноці – це і є «серединний» правитель. Існує також правитель, що «стоїть осторонь» від ворога, того, хто бажає перемогти, та «серединного» правителя. Він сильніший за трьох інших і здатний допомогти кожному з них [3, 88].

У того, хто бажає перемогти, можуть бути три основні фактори перемоги: він сам, його союзник та союзник його союзника, кожен з яких, у свою чергу, має ще п'ять факторів перемоги: міністрів, сільські місцевості, укріплені міста, скарбницю та військо. Отже, за словами Каутільї, загальна сукупність факторів перемоги дорівнює 18. Він підкреслював, що ворог, який перебуває між тим, хто прагне перемогти, та його союзником, буде знищений, навіть якщо він має перевагу у силі.

Автор розрізняє шість методів зовнішньої політики: мир, війну, вичікувальне становище, наступ, пошук захисту та подвійну

політику (почергове використання то миру, то війни). При цьому під наступом він розуміє вживання заходів до нападу. На думку Каутільї, якщо один правитель слабкіший за іншого, йому слід укласти з ним мирну угоду, а той, хто має перевагу, може розпочати війну проти іншого чи наступати. Той, у кого сили незначні, має шукати союз з іншим, за допомогою якого можна проводити подвійну політику.

Якщо слабший правитель зазнав нападу з боку сильнішого, то він має негайно підкоритися силі, укласти мирну угоду і пожертвувати при цьому своїм скарбом, військом, самим собою та землею. Якщо ж правитель перебуває між двома сильнішими правителями, то йому слід звернутися по допомогу до того, хто здатний його врятувати, або до того, хто безпосередньо межує з ним. Можливо також, що він укладе союз із обома, звертаючись по їх допомогу подібно до жебрака. Згодом він може ославити одного з них в очах іншого, щоб остаточно знищити його, або посіяти ворожнечу між ними. Коли ж вони перебуватимуть у стані ворожнечі, йому слід застосувати проти них таємні засоби залякування.

Каутілья звертає увагу читачів на необхідність врахування у міждержавних відносинах внутрішньополітичних ситуацій у країнах. Зокрема, слід вести війну проти сильнішого володаря, який править несправедливо, а не проти слабшого, але справедливого правителя. Заколот серед власних підданих він рекомендує усувати шляхом знищення ватажків, що послабить опозицію. Головною небезпекою для правителя Каутілья вважав внутрішні та зовнішні смути, з яких внутрішня смута більш небезпечна, особливо та, що спричинена близькими особами. Тому правитель має сам керувати як скарбницею, так і військом. Каутілья дає поради щодо здійснення таємної пропагандистської війни, вербування агентів, використання таємних засобів знищення, зокрема отрути. Все це робить «Артхашастру» унікальним явищем в історії політичної думки не лише Індії, а й усього світу.

3.2

Міжнародно-політична думка Стародавнього Китаю

У Стародавньому Китаї розвиток теоретичних уявлень щодо міжнародних відносин, як і політичної думки в цілому, відбувався в атмосфері боротьби двох основних течій – *конфуціан-*

ства та легізму, що тривала понад 500 років і завершилась в епоху Хань (III–I ст. до н. е.) їх злиттям у єдине вчення – ханьське конфуціанство, яке стало державною ідеологією Китаю впродовж наступних двох тисяч років.

В основі зовнішньополітичної концепції **Конфуція** лежить ідея протиставлення «хуа ся» (усіх китайців – «ся») варварам. Саме усвідомлення моральної, культурної вищості «хуа ся», їх права на духовне зверхнє ставлення до всієї навколишньої ойкумени є відмітною ознакою конфуціанської системи поглядів. Фактично Конфуцій заклав основи майбутньої концепції великоханьського шовінізму, а також обґрунтував ідею непотрібності та небезпечності контактів з Північчю, яка зумовила формування стереотипних форм китайської свідомості.

Основоположники легізму дотримувались щодо «варварів» таких само поглядів, що й ранні конфуціанці. Родоначальник легізму **Гуан Чжун** (VII ст. до н. е.) проголошував, що «[Варвари] жуни й ді – це шакали та вовки, в жодному випадку не можна поступатись їм. Усі ся – це близькі родичі, в жодному випадку не можна кидати їх у біді». Однак прагматичний характер легізму сприяв поступовому формуванню позитивного ставлення до зовнішніх запозичень, якщо це йшло на користь державі, що було неприйнятним для ранніх конфуціанців. Легісти також сформулювали теорію прямо пропорційної залежності державної моці від військових успіхів, вони були прибічниками широкої геополітичної експансії.

Яскравий представник легізму **Шан Ян** розробив у IV ст. до н. е. завершену модель деспотичної держави імперського типу. Його вчення було спрямовано на створення міцної держави, здатної поглинути своїх сусідів. Прагнучи перетворити індивіда на сліпе знаряддя правителя, він підносить загальне перетворення народу на дурнів у ранг державної політики: «коли народ дурний, ним легко управляти». Цим Шан Ян обґрунтовував необхідність боротьби з «паразитами», серед яких були конфуціанські правила поведінки (лі), поважання старих порядків, любов до людей, добродійність, братерський обов'язок, музика, красномовство, гострий розум.

Війна разом із землеробством розглядається Шан Яном як головний засіб досягнення політичної стабільності та зміцнення авторитету правителя. Війну він вважав одним із найкращих за-

собів розв'язання соціальних проблем країни. Надзвичайно цікавою видається така думка Шан Яна: *«якщо країна бідна і водночас спрямовує зусилля на війну, то отрута з'являється у країні противника, у такій країні не буде шести паразитів, і вона, безумовно, стане могутньою. Якщо країна багата і водночас ні з ким не воює, то отрута з'являється всередині цієї країни, народжується шість паразитів, країна, безумовно, слабне»* [18, 132].

Хоча сам Шан Ян та його родина були страчені, створена ним концепція посилення держави й запроваджені ним реформи привели до об'єднання Китаю у III ст. до н. е. в єдину централізовану імперію під владою Цинь Ши-хуанді.

Першим конфуціанцем, який спробував об'єднати легізм та конфуціанство в єдине вчення, був *Сюнь-цзи* (III ст. до н. е.), добре обізнаний з вченням Шан Яна та з результатами його реформ. Однак, незважаючи на певну успішність цієї спроби, боротьба між школами конфуціанства та легізму, зберігаючись упродовж усієї політичної історії Китаю аж до останніх десятиліть, і досі остаточно не припинилася. У 70-ті роки XX ст. ми були свідками нового її спалаху, пов'язаного зі «справою Лінь Бяо та Конфуція».

3.3

Міжнародно-політична думка античної Греції

Розвиток політичної думки античної Греції відбувався в особливих історичних умовах, коли існували одночасно два протилежні типи держави-поліса, найповніше представлені Спартою та Афінами, які були також втіленням двох політичних ідей – ідеї панування над іншими полісами та ідеї пацифізму і правового універсалізму. У міжнародно-політичній думці формуються два основні напрями теорії та практики зовнішньої політики – *ізоляціоністський* та *імперіалістичний*.

Представниками першого напрямку були *Платон*, *Арістотель* та більшість інших грецьких мислителів. Їх основні ідеї зумовлені центральною тезою про абсолютну самодостатність поліса, що є необхідною умовою для створення належних умов життя людини. *Автаркія* – це кінцева мета існування поліса і його природа. Це не лише незалежність від зовнішнього світу, а й завершеність економічного і політичного ладу, а також високої

моралі. Взагалі для грецької політичної думки було характерно конструювання ідеальної держави-поліса, відірваної від історичної реальності. Платон, Арістотель та інші мислителі не поділяли думки, що мистецтво політики – це мистецтво імперії. Невеликі розміри, абсолютна ізоляція та діяльність, обмежена рамками держави, – ось поняття, які визначають поліс.

Головними представниками імперіалістичного напрямку в античній політичній думці були *Ісократ*, *Горгій* і особливо *Фуکیدід*. Ісократ одним з перших подолав межі автаркічного мислення і дійшов висновку щодо необхідності створення конфедерації полісів. Він вважав, що усі негаразди самі собою зникнуть з грецьких полісів, якщо вони будуть об'єднані у союз для здійснення великого задуму – підкорення Сходу. Його ідеї були поглиблені Горгієм, який у V ст. до н. е. обстоював ідеал панеллінської держави, побудованої на принципіальній згоді полісів.

Найповніше вираження імперіалістичний підхід знайшов у Фуکیدіда. На його думку, в основі поведінки держав лежить властивість людської натури утискувати оточуючих, прагнення панувати над слабшими. За ілюстрацію цієї тези править, зокрема, звернення афінян до мелосців із закликком підкоритись. Фуکیدід зосереджує увагу на ірраціональності людської поведінки. А звідси походить тенденція пояснювати міжнародні події дією «фатальних» сил, які не можна спізнати і які діють всупереч здоровому глузду. Він обстоює думку про те, що саме людські емоції покладено в основу міждержавних конфліктів та міжнародних відносин у цілому. Тому війна є природним станом міждержавних відносин, а мир – станом тимчасовим, що постійно порушується сильнішими державами, які прагнуть панувати над іншими.

На думку Фуکیدіда, головною ознакою історичного розвитку Еллади є розвиток мореплавства. Особливого значення від надавав морській торгівлі, розширення якої сприяло збільшенню багатств Еллади та посиленню її моці. Отже, його можна вважати одним з перших теоретиків таласократії, морської сили. Сформульована Фуکیدідом концепція провідної ролі морських комунікацій, морської торгівлі та морської сили у зростанні державної моці та авторитету була покладена в основу західної політики колоніальної експансії, яка набула значного поширення з XV ст.

Особливе місце у зовнішньополітичних поглядах античності посідає *кінізм*, представники якого – *Діоген Синопський, Антисфен Афінський, Кратет, Гіппаркія* та інші – обстоювали радикально-демократичні позиції, заперечуючи державу з її інституціями, а також антимілітаристичні позиції. Зокрема, Антисфен вважав, що війна породжує бідність. Складовою кінічного вчення про державу є *космополітизм*. Саме кінікам належить пріоритет у розробці самого поняття космополітизму.

Першим назвав себе «космополітом» («громадянином світу») Діоген. Це було не утвердження всесвітнього громадянства, а відповідно до кінічного негативізму, відмова від усіх існуючих державних форм. Космополітизм розглядався як право внутрішньо вільного кінічного мудреця жити повсюди, нехтуючи державними, становими, расовими, географічними кордонами. Кінічні мандрівники-самітники підкреслювали свою незалежність, безрідність. Подивіться на мене, казав Діоген, у мене немає ні батьківщини, ні власності, ні родини, а тільки земля і небо. Проте цим він стверджував: я не громадянин держави, але громадянин природного універсуму, ойкумени, що втілює вищу гармонію, справедливість та розум.

Кініки були ідеологами нижчих верств античного суспільства, виражаючи їх негативне ставлення як до полісного партикуляризму, так і до імперіалістичних ідей. Вони доводили неспроможність традиційного для античного світогляду поділу всіх людей на еллінів та варварів, які, на їх думку, від природи є рівними.

3.4

Міжнародно-політична думка середньовіччя

Занепад античності та поширення християнства істотно вплинули на зміни в уявленнях щодо міжнародних відносин в епоху середньовіччя. Християнська середньовічна думка розвиває ідею космополітичної єдності людського роду, яка ґрунтується на ідеї рівності всіх людей перед Богом. Однак цей космополітизм ґрунтується не на негативізмі, а на позитивному універсалізмі. *Аврелій Августин* у своїй головній праці «*Про Град Божий*» розглядає всю історію людства як боротьбу між двома ворожими царствами – між Божим царством як царством світла, земним втіленням якого є Церква, та царством диявола, царством темряви, яке знаходить втілення у державі, «великій роз-

бійницькій організації». Зло у світі виявляється у тому, що держава (нижче) ставиться над Церквою (вищим). Перемога добра можлива лише за умов підпорядкування держави Церкві.

Августин обґрунтовує *ідею всесвітньої теократичної монархії*. Світська держава знаходить виправдання свого існування у служінні Церкві. Заслугою Августина є також створення вчення про справедливі та несправедливі війни. Проте слід зазначити, що проблеми міжнародної політики практично не розроблялися політичною думкою середньовіччя, і лише у працях Фоми Аквінського та Іоанна Солсберійського можна знайти певні міркування щодо міжнародних відносин, зокрема щодо проблем війни та миру.

Християнство мало величезний вплив на формування міжнародно-політичної думки слов'янських народів. Саме цим впливом зумовлюється той факт, що вся історія російської суспільно-політичної думки пронизана ідеєю вселенськості, універсальності цивілізаційної, історичної місії Русі-Росії. Поширення християнської релігії та писемності було одним з головних чинників перетворення Київської Русі на важливий елемент міжнародної системи того часу, що зумовило потребу в осмисленні ойкумени та свого місця в ній, в обґрунтуванні державного суверенітету, формуванні державницького, патріотичного світогляду. Це значною мірою вплинуло на розвиток політичної думки тогочасної Русі, міжнародно-політичний аспект якої яскраво представлений насамперед у працях митрополита Іларіона, який у 40-ві роки XI ст. написав **«Слово про Закон і Благодать»**.

Ця видатна пам'ятка патріотичної думки утверджувала ідею суверенності, самодостатності Русі та її князів, їх рівноправності з іншими державами та правителями. Хоча руський народ не одразу долучився до християнства, проте він мав повне право бути рівноправним творцем історії згідно з ідеєю щодо однакової відповідальності всіх народів перед Богом. Іларіон писав про особливу богообраність руського народу: *«Сбысться о нас языцех реченое: открыет Господь мышцу свою святую пред всеми языки и узрят все концы земли спасение, еже от Бога нашего»*. Після падіння Візантії ідея про богообраність русів стала фактично офіційною релігійною доктриною.

Поділяючи світову історію на епоху Закону, Старого Завіту – світ давньої людини, темряви, невігластва, рабства, богообра-

ності одного народу та епоху Благодаті, Нового Завіту – світ нової людини, світла, істини, свободи, любові Божої до усіх народів, Іларіон наголошує, що старі закони віджили: *«Не могли бо законе стѣня удержати, но могажди идоломъ поклоняшешся, како истинныя благодати удержатъ учение. Нъ ново учение – новы мѣхы, новы языки и обое съблюдется, яко же и есть. Вѣра бо благодатная по всей земли простресея, и до нашего языка русскаго доиде, и законное езеро прѣсьше...»*.

Концепція Іларіона є відображенням візантійських доктрин. Так, він вперше свідомо розвиває ідею стольності Києва, що була нав'язана аналогічними уявленнями візантійців про Константинополь. Разом з тим, стверджуючи, що «царство Старого Завіту» втілене у «царстві Нового», що, у свою чергу, є ремінісценцією візантійської ідеї спадкоємності влади від Римської імперії, Іларіон фактично створював фундамент для пізнішого засвоєння ідеї *«translatio imperii»* – одного з центральних серед візантійських уявлень щодо провіденційної сутності «імперії ромейв», яке обґрунтовувало право на вищість над усім цивілізованим світом. В особі Візантії вбачали нову світову імперію, спадкоємницю римської державної моці.

Константинополь як політичний символ з огляду на подвійну релігійно-політичну природу Візантії мав подвійне тлумачення: в одному з них підкреслювались благість і священство, в другому – влада і царство. Символічним вираженням першого стає Єрусалим, коли Константинополь уособлює святе теократичне царство, а другого – Рим, коли Константинополь розглядається як імперська держава, столиця світу. Обидві ідеї пізніше знаходять втілення в осмисленні ролі Москви як нового Константинополя.

Концепція *«Москва – Третій Рим»* зародилася у творах новгородського митрополита **Зосіми**, визнаного пізніше єретиком. У передмові до складеної ним Пасхалії (1492) Іван III не лише уподібнюється до візантійського імператора, а Москва – до Константинополя, а й обстоюється ідея витискування старого центру православ'я новим, московським.

Сама ж концепція була сформульована ігуменом псковського Свято-Єлеазарова монастиря **Філофеем** у посланні М. Г. Місрюю-Мунехину, намісникові великого князя Василя III у Пскові (*«Послание о планитах и о зодях»*), написаному

близько 1523 р. та включеному в 1541–1542 рр. у «Великі Четы Мінеї». У ньому він доводить, що римська церква перестала бути істинною внаслідок проникнення аполінарієвої ересі, а церква «Другого Риму» – Константинополя – зруйнована онуками агарян – турками. Світоч православ'я відтепер перемістився у Москву, і царі руські стали його найпершою опорою і захистом. У дусі провіденціалізму Філофей розглядає історію людства як історію світових царств, що чергуються відповідно до того, які народи Бог обирає знаряддям своїх цілей. Коло історичних доль людських завершується розквітом та загибеллю трьох світових царств, із загибеллю останнього з них настане кінець світу, Страшний суд.

Сутність Царства у православній традиції зводиться до особливої есхатологічної ролі: та держава, яка визнає повноту православної церковної істини, є відповідно до традиційного підходу перешкодою на шляху приходу «сина загибелі» – Антихриста. У ситуації, що виникла після Флорентійської унії 1439 р. та падіння Константинополя у 1453 р., Москва уявлялася Філофею зосередженням усього християнського світу, а великий князь Московський – царем усіх християн. Падіння Візантії у православній апокаліптичній перспективі означало початок періоду «апостасії», «відступництва».

Згідно з уявленнями Філофея, Росія залишалась єдиним у світі носієм істинного християнства, і в цьому сенсі вона стала царством вселенським, «катехоном» («утримуючим»). Підкреслюючи винятковість відповідальності, яка покладається на великого князя церквою, Філофей наставляв Василя III: *«Да еще добро устроиши свое царство – будеши сын света и гражданин вышняго Иерусалима, якоже выше писах ти и ныне глаголю: блюди и вземли, благочестивый царю, яко все християнския царьства снидоша в твое едино, яко два Рима падоша, а третий стоит, а четвертому не быти: уже твое христианское царство инем не останется»* [23, 441].

Третій Рим розуміється при цьому як останнє земне царство, яке завершує людську історію, тобто есхатологічно-месіанська спрямованість виходить у Філофея на перший план. Рим уособлював для нього світ, і тому кінець Риму – це в його сприйнятті те саме, що й кінець світу. Тільки на короткий строк Москва перетворюється на Третій Рим, щоб ще на якийсь час відда-

лити прихід Антихриста, ту мить, коли його пришествя стане універсальним явищем. Москва – столиця сутнісно нової держави, не національної, але сотеріологічної, есхатологічної, апокаліптичної. Характерно, що тоді як у «Викладенні Пасхалії» митрополита Зосіми Москва – це насамперед «новий Константинов град», то у посланні Філофея йдеться саме про Третій та останній Рим.

У творі «Про образи Церкви» послідовник Філофея вступає з ним у своєрідну полеміку, піддаючи сумніву міцність Третього Риму через примноження в ньому неправди. Він говорить про небезпеку, яка загрожує Третьому Риму в разі, якщо Церкві не повернуть її давні права і колишню повагу. При цьому у творі зовсім не згадується про те, що «Четвертому Риму не бути».

У цілому зміст концепції фактично обмежувався релігійною проблематикою, її ідеї стосувалися не стільки політичної могутності Русі, скільки переваг, зверхності істинного руського православ'я. Вона підкреслювала зв'язок держави з вищими духовно-релігійними цінностями, передбачаючи ізоляцію від «нечистих» земель. Таким чином, вона істотно вплинула на внутрішнє самовідокремлення Росії від Заходу, формування євразійської слов'яно-православної цивілізації та національно-релігійної самосвідомості російського народу з притаманними їй образами Святої Русі та Москви як Граду Божого. Вплинула вона й на ідеологічну підготовку переходу до самодержавства.

Подальший розвиток ця концепція знайшла у «Сказанні про князів Володимирських», де обґрунтовувалось походження правлячої династії від римського імператора Августа, а титулу «цар» – від «цезар», відповідним чином тлумачилась передача регалій візантійських імператорів – шапки Мономаха, барм, скіпетра і держави – російським правителям. У «Повісті про білий клубок» розповідалася легенда про священний убір, що був вручений імператором Константином Папі Римському Сильвестру, який віддав його після роз'єднання Церков константинопольському патріархові, а той по ангельському навіюванню відіслав його на Русь у Великий Новгород.

Упродовж другої половини XVI ст. під керівництвом та за безпосередньої участі *Івана Грозного* створюються такі присвячені апології єдиновладдя праці, як «Велика чолобитна», «Літописець початку царства», «Царствена книга», «Казанська історія»,

завданням яких було звеличення влади московських государів, історичне обґрунтування їх виняткового права на руську єдинодержавність. Сам Іван Грозний пояснює самодержавну природу царської влади, посилаючись при цьому на всесвітню та вітчизняну історію: *«А наши великие государи, почен от Августа кесаря обладающего всею вселенною, и брата его Пруса и даже до великого государя Рюрика и от Рюрика до нынешнего государя его царьского самодержьства, все государи самодержьцы, и никто же им не может указу учинити и вольны добрых жаловати, а лихих казнити»* [1, 111].

Хоча Іван Грозний був досить суперечливою постаттю російської історії, однак його не можна не визнати великим та мудрим правителем, який захищав країну від проникнення іноземного впливу та прагнув об'єднати Росію. Зокрема, він вперше в її історії встановив монополію на зовнішню торгівлю.

3.5

Міжнародно-політична думка епохи Відродження

Формування централізованих держав у Європі зумовило розвиток теорії міжнародних відносин, яка у цей період була пов'язана насамперед з ім'ям французького державного діяча та історика XV ст. *Філіпа де Коміна*, який у своїх *«Мемуарах»* критично переосмислює з прагматичного погляду міжнародні відносини. Він відмовляється від критерію моральної справедливості у міждержавних відносинах, вважає зіткнення інтересів держав неминучим явищем. Вчений розглядає дипломатію як мистецтво і дає багато порад щодо неї, його думки про дипломатію нерідко порівнюють з поглядами Н. Макіавеллі.

Ф. де Комін відмічає особливе значення для міждержавних відносин політичної мудрості. Так, він визнає війну як політичний засіб лише в разі потреби, наголошуючи, що військові дії часто залежать від випадковостей, а військові поразки мають надто тяжкі наслідки – тому мудрий правитель не покладатиметься на милість фортуни. Для Ф. де Коміна не існує справедливих чи несправедливих війн, оскільки він взагалі відмовляється від моральних критеріїв. Іноді історик подає війни як акти божественного правосуддя, проте ніколи – людського. Він вважав, що війна та дипломатія мають підтримувати одна одну.

Дипломатія для Ф. де Коміна – це мистецтво, в якому правителі можуть знайти найкраще застосування своєї мудрості та досвіду. Викладаючи певні правила ведення зовнішньополітичної гри, він демонструє майже повну безпринципність: наприклад, наполегливо рекомендує дипломатичне шпигунство, підкуп за допомогою послів впливових людей з оточення супротивника. Дипломатію вчений розглядав як приховану боротьбу, в якій виграють наймудріші.

Ключові події в історії міжнародних відносин, що знаменують собою початок нового етапу світового розвитку (кінець XV – початок XVI ст.), збігаються у часі з роками життя однієї з найвідоміших та найсуперечливіших постатей в історії політичної думки – флорентійського дипломата та історика **Ніколо Макіавеллі**. Він став одним з перших апологетів *політичного реалізму* як принципу політичної діяльності.

Прагнучи до створення централізованої національної держави в Італії, Н. Макіавеллі звертав особливу увагу на засоби зовнішньої політики, наполягаючи на необхідності рішучого застосування сили для досягнення зовнішньополітичних цілей. Хоча він і проголосив правило «мета виправдовує засоби» законом політичної поведінки, але під цією метою історик розумів «загальне благо» – державний інтерес, який він розумів як інтерес загальнонаціональний. Утім Н. Макіавеллі закликав до певної гнучкості у проведенні цієї політики, нагадував про необхідність «постійно пам'ятати, що обставини можуть змінитися».

Великий флорентієць надавав великого значення силовому чиннику міжнародних відносин, прагнення до завоювань він обґрунтовував природними особливостями самої людини, більш схильної до зла, аніж до добра. Тому війни неминучі та природні. Справедливою є війна, яка є необхідною, проте слід вести війну тільки за ті території, населення яких не ставиться во-роже до загарбників.

Гострій критиці піддав макіавеллізм з його тезою про зверхність державного інтересу інший видатний представник новоєвропейської політичної думки **Томасо Кампанелла**. Однак, звинувачуючи Н. Макіавеллі в аморалізмі, він сам близький до нього, послідовно застосовуючи принцип «розділяй та володарюй» для досягнення свого ідеалу – створення універсальної монархії

на чолі з Папою Римським. Мрія про об'єднання всього людства в єдину теократичну державу була однією з головних ідей його політичної теорії, викладеної у працях «Монархія Месії», «Про іспанську монархію», «Питання про найкращу державу», «Політичні афоризми» та ін. Вважаючи, що «релігійна спільність зв'язує найбільш міцно», він закликав об'єднати весь рід людський під владою Папи.

Проте у сфері реальної політики Т. Кампанелла приділяв значну увагу, зокрема, таким практичним питанням, як причини загибелі держав, чинники їх моці. Підвалинами міцної держави Т. Кампанелла вважав мудрість, силу та багатство, тобто розумне правління, сильну армію та наявність повної скарбниці. Зовнішніми причинами загибелі держав, на його думку, є іноземні завоювання, епідемії, стихійні лиха, а внутрішніми – надто великі розміри держави, які ускладнюють управління ними, непокірність васалів, зміну династій, чвари між спадкоємцями, нездатність останніх до ведення державних справ. Т. Кампанелла також рішуче засуджує поширену практику найманства. Зрада найманих армій, брак коштів для їх утримання, грабежі часто призводять до падіння монархій та республік, наголошував мислитель.

Для зміцнення держави, зростання її авторитету Т. Кампанелла рекомендував одночасно використовувати «мову – знаряддя релігії та мудрості», «меч – знаряддя фізичної сили», скарби та гроші як важливі засоби впливу. Всі ці знаряддя він вважав необхідними для створення досконалої держави, яка ґрунтуватиметься на політичному союзі папства та світських володарів і забезпечить встановлення на землі справедливості, миру та загального блага.

Взагалі ідея створення універсальної європейської континентальної імперії посідає виняткове місце в історії зовнішньополітичних ідей Європи як у середньовіччя, так і в епоху Відродження, на початку нового часу. Видатним її апологетом був італійський гуманіст, правник *Меркуріо Гаттінара* – канцлер імператора Священної Римської імперії Карла V. Обстоюючи ідею сакрального походження імперської влади, він розглядав Карла V як політичного лідера всього християнського світу, який мав очолити спільну боротьбу проти ворогів останнього. Ця концепція ґрунтувалася на ідейних традиціях іспанської Ре-

конкїсти, які намагалися пристосувати до умов запеклої боротьби з ісламським світом, котрий уособлювала Османська імперія. Зазначена концепція була реальною альтернативою політичного розвитку Європи, але мала консервативний характер і перешкоджала розвитку буржуазних відносин та становленню національних держав.

3.6

Міжнародно-політична думка нового часу

З погляду формування міжнародно-правового підґрунтя науки про міжнародні відносини особливий інтерес становить теоретична спадщина *Гуго Гроція* (1583–1645), голландського філософа, юриста, політичного мислителя, якого вважають основоположником доктрини природного права та сучасної науки міжнародного права. Головною метою його основної праці *«Про право війни та миру»* було виявлення засад справедливості у міжнародних відносинах.

Г. Гроцій був переконаний у тому, що кожній людині внутрішньо притаманне прагнення до спілкування. Він доводив, що люди не повинні мати недобрих намірів щодо інших. Спираючись на ці уявлення, Г. Гроцій обстоював ідею, щоб держави досягали своїх цілей мирними методами і засобами. Вважаючи, що міжнародне право («право народів») виникає за умов взаємної згоди держав для спільної користі, Г. Гроцій його джерелами називає природу, божі закони та людську мораль. Міжнародні відносини, на його думку, мають ґрунтуватися на сумлінному виконанні певних зобов'язань. Це потрібно для того, щоб не зникала надія на мир.

Г. Гроцій не вважав війну задовільним засобом вирішення соціально-політичних завдань, закликаючи прагнути до миру з усіма, наскільки це можливо. Розв'язання війни, на його думку, повинно бути обґрунтованим, і далеко не кожне правопорушення може бути підставою для застосування сили. Лише після того, як було застосовано процедуру примирення під час безпосередніх переговорів або за допомогою посередника, військові дії можуть бути виправданими.

Війну Г. Гроцій розглядає як *«стан боротьби силою»* і поділяє війни на приватні, публічні та змішані. В дусі традиції,

що походить від Августина, він розрізняє війни справедливі та несправедливі. В результаті справедливої війни держава одержує компенсацію боргу, який вона не в змозі одержати іншим шляхом, або війна розглядається державою як справедливе покарання винуватця її бід. Він висловлювався за застосування сили щодо тих держав і народів, які чинять насильство над послами, «мореходцями» і торгівцями, а також тих, які займаються розбоєм на морі. Г. Гроцій закликав надавати допомогу іншому народу, який потерпає від насильства, бо «сила, яка дає захист слабим, сповнена справедливості». Фактично він доходить висновку щодо необхідності міжнародного співробітництва у боротьбі з порушниками миру відповідно до принципу колективної взаємодопомоги народів. Водночас Г. Гроцій не визнавав справедливими війни народів за свою свободу і незалежність.

Несправедливими, на його думку, є війни, які ведуться державами задля власної вигоди, проти відсталих народів, неспроможних чинити опір. Г. Гроцій вважає також несправедливими превентивні війни, спричинені занепокоєнням щодо зростання могутності сусідніх держав. Загарбані землі не вважаються такими з моменту їх захоплення, для цього необхідне досить тривале володіння. Цікавими є думки Г. Гроція щодо того, що «при відчуженні частини держави необхідна згода також тієї частини, про відчуження якої порушується питання». У свою чергу, він підкреслює, що будь-яка складова частина держави не має права на виокремлення від неї, «якщо тільки інакше вона не може зберегтися».

Французький мислитель *Емерік Крюсе* (1590–1648), розглядаючи стан і перспективи розвитку міжнародних відносин, першим серед тогочасних мислителів висунув пропозицію щодо створення постійної універсальної міждержавної організації на договірній основі. Вона мала ґрунтуватися на принципі рівності держав-членів незалежно від їх розмірів і місця розташування. Е. Крюсе пропонував об'єднати в ній держави Європи, Азії та Африки. Для розгляду спірних питань, на його думку, слід створити Раду з правом надавати рекомендації конкретним державам, при цьому особливо підкреслювалося, що країни не повинні вдаватися до будь-яких дій до того, як вони вивчать рекомендації Ради. Мислитель наголошував на необхідності керуватися інтересами людей при проведенні зовнішньої політики, за-

кликав до політичної терпимості та міжнародного співробітництва.

Серед міжнародно-політичних ідей часів англійської революції XVII ст. привертає увагу ім'я англійського філософа *Томаса Гоббса* (1588–1679), який у працях *«Основи філософії»* (ч. III *«Про громадянина»*) та *«Левіафан»* виклав надзвичайно оригінальну та виняткову за своєю раціональністю і логічною побудовою теорію природного права та суспільного договору, яка ґрунтується на позиціях етатизму та песимістичного політичного реалізму. Його погляди на міжнародні відносини зумовлені загальною оцінкою природного стану людства як *«війни усіх проти усіх»*, що збереглась на рівні відносин між державами, які перебувають у стані постійної ворожнечі. Війна означає можливість вбивати, підкоряти або здійснювати який-небудь ворожий акт, вона є природним правом держави. Війна є не тільки безпосередньо військовою дією, а й певним періодом часу, протягом якого явно виявляється воля до боротьби.

Причинами війни є суперництво, недовіра та прагнення слави, що кореняться у людській натурі. Згідно з Т. Гоббсом, усі люди, які не є підданими конкретної держави, або є її ворогами, або перестали бути ними з огляду на попередній договір. Природа держави є такою, що, об'єднуючи багатьох людей у одне суспільство, вона водночас ізолює це суспільство від інших. Т. Гоббс заперечує уявлення в дусі християнського універсалізму, згідно з якими весь християнський світ становить єдину державу, всі елементи котрої перебувають у взаємозалежності між собою. Для нього, навпаки, очевидним, є те, що Франція, Іспанія та інші країни – це окремі держави, які здатні віддавати накази та підкорятися, діяти і бути об'єктом дії. Правителі мають право вживати всіх заходів для послаблення могутності супротивників, зокрема заохочувати шпигунство. Природне право, що визначає відносини між державами, дозволяє вести війну проти ворогів, під час якої не розрізняють винних та невинних.

Однак відповідно до основного природного закону, або загального правила розуму, *«кожна людина має добиватися миру, якщо в неї є надія досягнути його; якщо ж вона не може його досягнути, то вона може використовувати будь-які засоби, що надають перевагу на війні»* [9, 99]. Це саме стосується і

держав, оскільки головна їх мета полягає насамперед у підтриманні національної безпеки.

Т. Гоббс не заперечує також можливості держави «законним чином» примушувати іншу державу змінити свій уряд або позбавити влади суверена, «якщо вона іншим шляхом не може захищати себе». Підвладні території, які він називав «дітьми держави», мають право на виокремлення від метрополії після їх зміцнення і створення суверенної держави.

У той час як Т. Гоббс обстоював представлену Н. Макіавеллі, Ф. де Коміном, Фукідідом лінію Realpolitik з її виправданням широкого застосування сили, здійснюються спроби дати філософське обґрунтування ідеї *вічного миру*, чому сприяла загальна атмосфера втоми від безперервних війн XVI – першої половини XVII ст.

Вільям Пенн у трактаті «*Справа про теперішнє та майбутнє миру в Європі шляхом створення Європейського Конгресу, Парламенту або Палати держав*» (1693) стверджує, що існують тільки три речі, заради яких порушується мир, а саме: збереження, повернення та примноження того, що є. Захист від вторгнення ворога він вважає цілком справедливим. Випадок, коли держава вважає себе досить сильною, аби повернути силою те, що вона раніше втратила внаслідок нападу сильнішої держави, В. Пенн розглядає як приклад наступальної політики, яка також певною мірою може бути виправдана. Однак він рішуче засуджує дії щодо розширення володінь шляхом загарбання суміжних територій слабких держав. Для виправдання цього прагнення можна завжди знайти привід, зазначає В. Пенн. Запропоновані ним механізми перебудування Європи він вважав достатніми для ліквідації подібного зла.

Французький мислитель **Шарль Ірїне де Сен-П'єр** (1658–1743) вбачав у війнах одну з найтяжчих соціальних бід. Для зміни політики міжнародних відносин на користь миру і міжнародного співробітництва він вважав за необхідне проводити активну і цілеспрямовану політику. Негативні явища міжнародного життя Ш. Сен-П'єр пояснював насамперед негараздами у врегулюванні відносин між державами. Він сформулював вимогу про внутрішню єдність і несуперечливість міжнародно-правової системи, яка має регулювати ці відносини. Ш. Сен-П'єр запропонував гарантувати державам їхні територіальні во-

лодіння, відмовитися від права під будь-яким приводом нападати одна на одну. Він доводив, що міждержавні відносини мають будуватися лише на основі поважання прав та інтересів усіх учасників міжнародної спільноти. Для мирного врегулювання спорів Ш. Сен-П'єр вважав за доцільне використовувати арбітражні рішення міжнародних інстанцій та «судовий трибунал» у рамках конференції держав.

Ш. Сен-П'єр доходить висновку щодо необхідності укладення договору про створення міждержавної організації заради забезпечення миру між народами. Вона має правити за механізм протидії планам створення «виокремлених асоціацій». У ній обов'язково мають брати участь усі «значні держави». Мислитель пропонував наділити «федерацію» повноваженнями у разі потреби примушувати кожну державу «підкорятися загальному висновку про участь у яких-небудь діях», заснувати «судовий трибунал» з правом прийняття обов'язкових для членів організації постанов і створити «армію», щоб запобігти спробам опору з боку окремих держав.

Інший французький мислитель *Шарль-Луї Монтеск'є* (1689–1755) вважав, що усюди в світі діють закони, які у широкому розумінні є необхідними відносинами, що зумовлені природою речей. Закони, які визначають відносини між народами, – це міжнародне право. Тому він закликав додержувати міжнародних, особливо мирних, договорів, наполягав на необхідності зближення народів на справедливій основі, що передбачало врахування життєвих інтересів цих народів.

Ш.-Л. Монтеск'є виступив з критикою ідей Т. Гоббса, доводячи, що війна не є природним станом людей. Навпаки, він вважав, що «мир є першим природним законом людини». Війну Ш.-Л. Монтеск'є розглядав як соціальне явище, для нього вона була способом винищення людей. Він пов'язував причини війн з формою державного правління: «Дух монархії – війна і розширення території, дух республіки – мир і поміркованість». Ш.-Л. Монтеск'є прагнув орієнтувати політику держав на мирні досягнення і закликав, щоб держави не збільшували чисельність своїх армій.

Ідейний попередник якобінців *Жан-Жак Руссо* (1712–1778) вважав, що народи в умовах суспільного життя перебувають під дією відцентрових сил, які спрямовують їх один проти одного

з метою розширення своїх територій. У міжнародному житті, на його думку, відсутні тенденції, які б сприяли виникненню тісних зв'язків і спільних інтересів у людей.

Ж.-Ж. Руссо виступав проти війн, а важливою умовою запобігання їм вважав демократичні перетворення внутрішніх відносин у державах. Його симпатії були на боці республіканського устрою, який він, проте, вважав можливим лише у невеликих за масштабом суспільствах. Ці погляди дали змогу Ж.-Ж. Руссо дійти висновку щодо необхідності розчленування тогочасних державних утворень.

Оцінюючи перспективи встановлення миру між народами, Ж.-Ж. Руссо зазначав, що «довічний мир у наш час – проект досить абсурдний». Він заперечував цінність спроб розробити певні правила міжнародної поведінки, які могли б запобігти збройним зіткненням між державами. Навпаки, філософ позитивно ставився до ідей Генріха IV та його першого міністра Максиміліана де Сюллі, які пропонували підтримувати мир за допомогою сили. Він закликав «збирати» війська для утвердження «корисного» у міжнародному житті.

Ідеї співпраці між націями-державами заради спільного блага розвиває у XVIII ст. швейцарський правник та дипломат **Емер де Ваттель** у своїй головній праці **«Право народів, або принципи природного права, що стосуються поведінки та справ націй і суверенів»** (1758). На його думку, «нації, або держави, є політичними єдностями, суспільствами людей, які об'єднались, щоб забезпечити спільними зусиллями свою безпеку та свої вигоди». Він порівнює суверенні держави з вільними особами, що живуть у природному стані, підтримуючи в цьому Т. Гоббса.

Загальні принципи міжнародного права, або так зване «необхідне право народів», – це пристосоване до держав природне право, яке ґрунтується на природі речей, зокрема на природі людини. Однак людина за своєю природою неминуче потребує допомоги з боку собі подібних для самозбереження та самовдосконалення. Тому суспільство у масштабах усього людського роду є необхідним наслідком природи людини, і всі люди зобов'язані сприяти його розвитку, адже метою цього природного суспільства є взаємна допомога всіх людей для вдосконалення себе самих та своїх держав. Нації, що розглядаються

Е. Ваттелем як вільні особи, що живуть поряд у природному стані, мають розвивати це загальнолюдське суспільство, яке сприятиме взаємодопомозі між націями.

Е. Ваттель дотримувався ідеї щодо природної рівності людей, яку він використовує для обґрунтування того, що «нації, які складаються з людей і розглядаються як вільні особи, також від природи є рівними. Як вільна, незалежна та рівна іншим кожна нація має сама знати, що їй слід робити для реалізації свого покликання». Ніхто не має права оцінювати розміри претензій нації або те, що вона вважає за необхідне для своєї безпеки.

Значну увагу Е. Ваттель приділяє розмежуванню прав нації та прав її суверена, що було дуже актуальним в умовах формування буржуазних відносин в Європі. Він зазначав, що суверен одержує свою владу від нації в тому обсязі, в якому нація вважає за доцільне. Саме нація є єдиною володаркою майна, що їй належить, вона може розпоряджатись ним за власним розсудом, тоді як суверен є тільки управителем, а не власником держави.

Водночас Е. Ваттель обстоює принципи «свободи морів», заперечуючи право нації на привласнення виняткового права користування морем та захищати це право силою: це завдає шкоди всім націям, спільне право яких порушується в цьому випадку. Однак нація може привласнити собі речі, роздільне або спільне користування якими виявилось би шкідливим або небезпечним для неї, тому прибережні води можуть становити власність нації.

Могутність нації складається, на думку швейцарського вченого, з трьох елементів: чисельності громадян, їх військової доблесті та багатства. Під останнім Е. Ваттель розуміє фортеці, артилерію, зброю, все, що потрібно для ведення війни. Він наголошує на тому, що могутність нації є відносною, що її слід вимірювати могутністю сусідів або всіх народів, які можуть становити для неї небезпеку. Важливою складовою частиною могутності держави є її слава, яка приваблює до неї інші народи та змушує сусідів поважати цю державу. Цим Е. Ваттель підкреслює велику роль морально-психологічних чинників як компонентів національної сили.

В атмосфері поширення колоніальної експансії, яка здійснювалась під гаслом цивілізаторської місії європейців, заслуговує

на увагу той факт, що Е. Ваттель виступив на захист поневолених народів. Він наголошував, що честолюбні європейці, які напали на американські нації і підкорили їх своєму жорстокому пануванню, щоб цивілізувати їх, як вони казали, та щоб навчити їх справжньої релігії, ці узурпатори користувались привидом і несправедливим, і смішним. Хоча нації мають сприяти вдосконаленню інших народів, це не дає їм жодного права нав'язувати цим народам свою волю.

Право застосування сили, на думку Е. Ваттеля, належить націям тільки для захисту та підтримання своїх прав. Нації не мають права загарбувати територію, що належить меншій нації, а також зобов'язані утримуватись від будь-якої дії, що суперечить правам суверена. Якщо ж нація відверто порушує справедливість, користуючись будь-якими привидами, тоді вищий інтерес безпеки людського суспільства дає іншим націям право об'єднатися, щоб дати відсіч й покарати таку націю.

Додержуючись традиційного поділу війни на справедливу та несправедливу, Е. Ваттель визначає потрібну мету справедливої, законної війни: 1) примусити повернути нам те, що нам належить, або те, що нам винні; 2) забезпечити нашу безпеку на майбутнє, караючи агресора або нападника; 3) оборонятись або захищати себе від кривди, даючи відсіч незаконному насильству. Два перших пункти становлять мету наступальної війни, а третій – оборонної.

Несправедливою Е. Ваттель вважав війну, розпочату через вигоду, без виправданих причин. Несправедливою також є превентивна війна, розпочата для запобігання надмірному збільшенню розмірів та зміцненню сусідньої держави. Заслугує на увагу й теза Е. Ваттеля про те, що «війна не може бути справедливою для обох сторін». Він також виступає з вимогою гуманізації війни та розробляє концепцію нейтралітету.

Багато зробив Е. Ваттель і для з'ясування феномену балансу сил. Європа становить, на його думку, політичну систему, деяку цілісність, в якій все зумовлено інтересами націй та відносинами між ними. Для характеристики цієї системи він використовує термін «політична рівновага», під якою він розуміє відсутність у держави абсолютної переваги над іншими і її неможливість встановлювати для них закони. Надійнішим засобом збереження рівноваги було б установлення такого поряд-

ку, щоб жодна держава не мала переваги над іншими, щоб усі країни або переважна їх кількість були приблизно рівними за своєю силою. Однак при цьому Е. Ваттель порушує питання про засоби закріплення цієї рівності, підкреслюючи, що розвиток торгівлі, промисловості та войовничість, притаманна деяким країнам, швидко призведуть до її зникнення.

Обґрунтуванню створення стабільного та справедливого європейського порядку присвячено відомий трактат великого німецького філософа *Імануїла Канта* (1723–1804) «*До вічного миру*». У концепції І. Канта війна не має виправдань, вона суперечить моральному визначенню ролі і значення людини, оскільки заперечує абсолютну цінність людини. Війна для І. Канта – це результат недотримання етичних норм, наслідок того, що люди не йдуть за голосом «практичного розуму».

Однією з основних тез трактату є положення про те, що жоден мирний договір не повинен вважатися дійсним, якщо при його укладанні таємно зберігається підвалина для майбутньої війни. Філософ вважав цілком реальним завдання заборони війни, зазначаючи, що людина має «потрібні здібності» для зміни умов свого існування.

У центрі уваги І. Канта – проблеми прав і свобод людини. Філософ наголошує, що «право людини має вважатися священним, яких би жертв не коштувало це пануючій владі». Він вважав, що політичні максими мають виходити не з цілей і бажань кожної держави, а з «чистого поняття правового долгу», принцип якого є апіорі даним «чистим розумом». Ці та інші ідеї, що фактично закликають ігнорувати державні інтереси та існуючі правила міждержавних відносин в ім'я вищих імперативів універсальної моралі, дають підстави вважати І. Канта предтечею політичного ідеалізму.

І. Кант висловлювався за розвиток мирних відносин та співробітництво між державами. Він також вважав, що постійні армії мають з часом повністю зникнути, попереджав про неприпустимість використання питання щодо державних боргів у зовнішньополітичних справах, насильницького втручання в політичний устрій та правління інших держав. Філософ закликав до створення «союзу народів» (а не «держави народів», як він сам зауважував), що покладе край усім війнам. Розвиток І. Кантом ідеї лібералізму та європейського федералізму

мало велике значення для ідейного обґрунтування процесів європейської інтеграції.

Утім слід зазначити, що апріорній вимозі універсальної моралі І. Кант віддавав безумовний пріоритет не лише перед правилами міждержавного співіснування, а й перед правилами спілкування між людьми і навіть перед природними правами людини, в тому числі перед правом на життя. Він писав: «Світ жодним чином не загине від того, що злих людей стане менше» [16, 301]. Фактично цей постулат, що утверджує «універсальні норми моралі» як єдину основу для політичної дії, покладено сьогодні в основу практики «гуманітарних інтервенцій», право на які обґрунтовується необхідністю встановлення нового гуманістичного світового порядку.

Інший напрям у зовнішньополітичній думці представлений *Йоганном-Готлібом Фіхте* (1762–1814), який у праці *«Замкнена торговельна держава»* (1800), яка має підзаголовок «Філософський проект, що править за доповнення до науки про право й спробу побудувати майбутню політику», розвиває етатистську традицію, що йде від Т. Гоббса.

На думку мислителя, зовнішньополітична діяльність держави має ґрунтуватися не лише на історичному досвіді, а й на розумних правилах міжнародних відносин. Й.-Г. Фіхте закликав дотримуватися принципів права та «твердих державно-правових принципів» і враховувати «правила поведінки», прийняті у міжнародному житті. Філософ дійшов висновку, що «війна взагалі не є правовим станом», що «право – це мир». Він висловлювався проти будь-яких підстав для застосування сили у сфері міжнародних відносин і виступив на підтримку пропозиції І. Канта про те, щоб договори між державами виключали навіть приховану можливість повернення до війни.

Й.-Г. Фіхте вважав, що окремі держави християнської Європи є випадково виниклими окремими частинами первісної цілісності. Якщо вся Європа з її колоніями та торговельними факторіями в інших частинах світу все ще одне ціле, то й торгівля усіх частин між собою має бути вільною. Якщо ж вона поділена на багато окремих держав, то вона має бути поділена на багато замкнених торговельних держав. Правову державу він розглядає як замкнену сукупність людей, підпорядкованих тим самим законам і тій самій вищій примусовій владі. Її природа

зумовлює, на його думку, необхідність для держави насамперед замкнутись від іноземної торгівлі та утворити такий само виокремлений торговельний організм, який вона вже утворила в юридичному та політичному відношенні.

Щодо тогочасного стану європейських відносин Й.-Г. Фіхте зазначає, що «держави, які мали б, власне, представляти одне ціле і зовсім або частково розташовані у межах одних і тих же природних кордонів, перебувають між собою у стані природної війни. Держави, але не народи» [30, 249]. Головною причиною цих війн є штучні державні кордони. Розширення або звуження території держави до її природних кордонів є головною умовою створення замкненої торговельної держави, що, у свою чергу, приведе до зникнення війн, оскільки вони завжди пов'язані з конкурентними торговельними інтересами. На думку Й.-Г. Фіхте, замикання території і торговельних відносин взаємно передбачають та потребують одне одного. Держава, яка дотримується звичайної торговельної системи, зберігає постійну зацікавленість у збільшенні території навіть за межами природних кордонів, щоб збільшити свою торгівлю та багатство, яке, у свою чергу, використовується для нових загарбань.

Замкнена торговельна держава, навпаки, не має жодної користі від виходу за межі своїх природних кордонів, оскільки весь устрій розрахований тільки на природні її розміри. Створення такої держави передбачає, за проектом Й.-Г. Фіхте, унеможливлення безпосередніх контактів громадян держави з іноземцями, вилучення у громадян усіх світових грошей через обмін їх на місцеві, поступове витискування іноземних товарів з внутрішнього ринку. Ціла низка ідей німецького філософа поряд з концепцією національної економіки Фрідріха Ліста була використана при спробі побудувати автаркічну національну економіку мілітаристського типу в умовах тоталітарних режимів нацистської Німеччини та фашистської Італії. Тоді як Й.-Г. Фіхте висував свій «філософський проект», переслідуючи мету «знищення війн», ідеологи та практики фашизму використовували його для забезпечення власних агресивних планів.

Ще одним представником етатистського напрямку був *Георг-Вільгельм Фрідріх Гегель* (1770–1831). Головна особливість його концепції полягає у тому, що вона виходить з уявлень про

первинність держави щодо окремого індивіда та громадянського суспільства. У праці *«Філософія права»* він розвиває положення про те, що держави – не приватні особи, а цілковито самостійні тотальності у собі, тому взаємини між ними мають будуватися на засадах рівноправності, внутрішньої самостійності. Однак легітимність держави має бути доповнена визнанням інших держав, що, у свою чергу, потребує гарантії, що держава визнає їх.

Специфіка міждержавних взаємовідносин полягає в тому, що «це взаємовідносини між самостійними сторонами, які між собою стипулюють, але водночас стоять над цими стипуляціями», що пов'язане з відсутністю наддержавної владної інстанції, яка вирішувала б, «що є в собі право» [8, 365]. Неможливість розглядати міждержавні відносини як суто моральні приватноправові відносини зумовлює детермінацію їх безпосередньою дійсністю. Підтвердження цього Г.-В. Гегель знаходить у словах Наполеона, які той промовив напередодні укладання Кампо-Формійського миру: «Французька Республіка так само не потребує визнання, як не має в цьому потреби сонце».

З огляду на природу держав як «особливих воль» стан відносин між ними коливається між відносинами, що відповідають договорами та суперечать їм. Якщо «особливі волі» не можуть дійти згоди, суперечка між державами може бути розв'язана лише шляхом війни. Останню Г.-В. Гегель вважав складовою частиною правового врегулювання міжнародних відносин: саме війна має вирішити, «яке право має поступитися у цьому зіткненні іншому». На його думку, право може відстояти себе, лише спираючись на силу.

Однак і в стані війни – стані безправ'я, насильства і випадковості – зберігається зв'язок між державами, в якому вони є важливими одна для одної, оскільки «у війні міститься можливість миру» [8, 368]. Однак Г.-В. Гегель наголошує на тому, що відносини між державами як особливими волями, які є бурхливою грою пристрастей, інтересів, цілей, підпадають під владу випадковості. Таким чином, він не визнає існування законів та закономірностей, за якими функціонують міжнародні відносини в об'єктивній дійсності.

Г.-В. Гегель висловлювався проти пропозицій щодо створення міжнародного «парламенту» та проти об'єднання держав у

союзи для підтримання міжнародного миру. Він вважав, що як особливий тип індивідуальності такі союзи можуть перетворитись на свою протилежність і породити ворога.

Поєднуючи етатизм з німецьким націоналізмом, видатний німецький історик XIX ст. **Леопольд Ранке** розглядав міжнародні відносини з позицій, близьких до гегельянства. На його думку, держава може досягти певного розвитку лише як незалежна від інших держав. Тому першочергового значення він надавав військовій силі. Принциповим положенням, висунутим Л. Ранке, є теза про те, що саме зовнішня політика визначає характер внутрішньої. Внутрішній розвиток народу значною мірою зумовлюють зовнішні впливи.

Неоранкеанці розвинули ці аспекти концепції Л. Ранке, стверджуючи, що весь хід світової історії зумовлюється боротьбою за гегемонію між великими державами. Л. Ранке та його послідовники обстоювали європоцентричну модель світу, ідею зверхності європейської (західної) цивілізації. При цьому сам історик обмежував останню лише територією Західної Європи, не включаючи до її складу східноєвропейські народи.

Тезу про детермінацію внутрішньої політики зовнішньою поділяв також австрійський соціолог польського походження **Людвіг Гумплович**. Він виходив з того, що *«внутрішній розвиток держави визначається розвитком її зовнішніх сил»*. Це знаходить свій вияв у тому, що влада належить тій соціальній групі, яка найбільше зацікавлена у зовнішньому, міжнародному становищі держави. Внутрішня її історія є простим додатком до зовнішньої і зумовлюється останньою.

Саме закони міжнародного життя (Л. Гумплович визнає існування таких законів та можливість їх пізнання) визначають напрям розвитку людського суспільства. Головним серед них є *«постійна боротьба між сусідніми державами через природну прикордонну лінію»*. Будь-яка держава має прагнути до збільшення цієї лінії, а звідси випливає закон: *«кожна держава перешкоджає розвитку могутності сусіда, дбає про збереження «політичної рівноваги» та всіма силами протидіє таким порушенням цієї «рівноваги», які завдають їй шкоди»*. Другий закон полягає в тому, що *«кожна держава прагне діяти в напрямі найвигідніших надбань та найменшого опору»*. Зокрема, це означає, що «кожна держава тяжіє до моря, як засобу набуття

морської могутності та всього з нею пов'язаного». Третій закон стверджує, що весь внутрішній розвиток держави має забезпечувати засоби та ресурси для здійснення успішної зовнішньої політики. Так, внутрішня політика має бути підпорядкована цілям нарощування військової сили, розвитку продуктивних сил країни. На думку Л. Гумпловича, у міжнародних відносинах держав неможливі інші стосунки, крім війни або збройного миру, чи союзу з метою спільних дій проти третьої держави.

Петровські перетворення та подальша політика російських правителів XVIII ст. якісно змінили обличчя Російської держави та її суспільства. Росія поступово втягувалася в орбіту європейської політики та зазнавала європеїзації. Це створило проблему «Росія та Європа» – головну проблему міжнародно-політичної думки Росії нового часу. На початку XIX ст. російський історик М. М. Карамзін писав у «Записці про давню та нову Росію»: «а у Москві насилу можна знайти вчителя для мови російської». За його словами, «чужинці опанували в нас виховання, двір забув мову російську». Саме російські консерватори першими порушили питання щодо долі Росії у контексті російсько-європейських відносин.

Федір Іванович Тютчев (1803–1873) у вирішенні цього питання виходить з імперської ідеї, розвиваючи традиційні меіансько-глобалістичні погляди. Головною його тезою можна вважати таку: «Всесвітня монархія – це Імперія. Імперія ж існувала завжди, вона тільки переходила з рук в руки» [29, 103]. Ф. І. Тютчев підтримує відому концепцію перенесення світових імперій, згідно з якою існувало чотири імперії: «Ассірія, Персія, Македонія і Рим, а з Костянтина починається п'ята, остаточна імперія – Християнська. Не можна заперечувати Християнську Імперію, не заперечуючи Християнську Церкву, обидві вони співвідносяться між собою. Церква, освятивши Імперію, прилучила її до себе і звідси – зробила її остаточною. Історія ж Заходу, починаючи з Карла Великого, – це історія узурпованої імперії. Імперія на Заході завжди була узурпацією. Це здобич, яку наші поділили з кесарями. Законна Імперія залишається прив'язаною до спадщини Костянтина Великого». Ці думки російського поета та дипломата можна вважати спробою нагадати секуляризованому та вестернізованому

російському суспільству XIX ст. про історичну, сакральну місію Росії. Погляди Ф. І. Тютчева мали вплив на розвиток слов'янофільської та консервативної думки в цілому.

Вихідним пунктом як західників, так і слов'янофілів у вирішенні цього питання була Європа. Західництво як тенденція ґрунтується на переконанні, що руська культура – це одна з європейських культур, тільки дуже відстала. Головне завдання Росії зводиться до того, щоб прискореними темпами наздогнати та, в ідеалі, випередити Європу. З погляду слов'янофільства руська культура – це особлива слов'янська культура, яка принципово відрізняється від західної. Мета Росії – розвиток своїх самобутніх традицій, споріднених з культурами інших слов'янських народів. В обох цих теоріях Росія безпосередньо не виконує всесвітньої місії.

Лише у творчій спадщині великого російського письменника **Федора Михайловича Достоевського** (1821–1881) ми спостерігаємо подолання «обмеженості» двох ідейних течій, тісно пов'язаних зі сприйняттям Заходу. Творчість Ф. М. Достоевського – це більше, ніж література, це й богослов'я, і філософія. Він розглядав Росію не із замкненого національного, а із всесвітнього погляду. У «Промові про Пушкіна» Ф. М. Достоевський наголошував: «Призначення руської людини є безумовно всеєвропейське та всесвітнє. Наш талан і є всесвітність, яка не мечем завойована, а силою братерства і братерського прагнення нашого до возз'єднання людей». Ф. М. Достоевський звертає увагу на те, що «Росія хоча і в Європі, проте Росія й Азія, і це головне, головне» [13, 117]. Він вважав помилковим погляд на росіян лише як на європейців чи на азіатів. Підбиваючи підсумки двохсотрічного європеїзму, письменник проголошує необхідність встановити «свого роду рівновагу» та «відчинити вікно» в Азію, що, однак, зовсім не передбачає повного відвертання від Європи.

У своїй творчості Ф. М. Достоевський постійно звертається до Третього Риму. Особливо це виявилось у романі «Злочин та покарання», який сучасний російський геополітик О. Г. Дугін назвав «нарисом нової теології – теології богозалишення». «Капіталізм, що повзе у Росію із Заходу, плотськи зображує світового змія, – зазначає О. Г. Дугін. – Його агент – стара-павук, яка плете тенета відсоткового рабства; вона ж частина йо-

го. Раскольников несе сокиру Сходу. Сокиру сонця, що сходить, сокиру Свободи та Нової Зорі» [14, 298]. Саме в цьому, на його думку, полягає сакральна-історична місія Росії.

Під значним впливом полеміки західників і слов'янофілів формувалися уявлення щодо міжнародних відносин українських мислителів. Чільне місце серед них посідають учасники **Кирило-Мефодіївського братства**, яке діяло у 1846–1847 рр. Провідними його діячами були **Микола Костомаров**, **Микола Гулак**, **Пантелеймон Куліш**, **Василь Білозерський**. Праці кирило-мефодіївців, насамперед «Книга буття українського народу», утверджують ідеали національного визволення та об'єднання слов'янських народів на демократичних засадах, їхнє право на державність. Вони обстоювали ідею слов'янської федеративної республіки з рівними правами кожного народу. Кожен народ мав зберегти свою самобутність при загальній особистій і громадській свободі. Прихильником ідеї національного визволення України був **Тарас Григорович Шевченко**, який також входив до складу братства. Федералістські ідеї кирило-мефодіївців пізніше знайшли розвиток у працях **Михайла Петровича Драгоманова**, який, однак, зводив українське питання до питання про загальну децентралізацію Російської імперії.

У 70-ті роки XIX ст., коли слов'янофіли-ідеалісти перероджуються на більш жорсткий тип консерваторів-націоналістів, втрачаючи властивий ранньому слов'янофільству універсалізм, **Микола Якович Данилевський** (1822–1885) пропонує натуралістичне обґрунтування історичного призначення Росії. Він встановлює культурно-історичні типи на зразок того, як встановлюють типи у тваринному світі. Найбагатшим та найперспективнішим з них він вважає слов'янський. Росія є надто великою і могутньою, щоб бути тільки однією з великих європейських держав; прагнення до експансії у Росії значно сильніше, ніж у держав Європи. Водночас сусідство з Європою робить неможливим повне виокремлення Росії від Європи. Її справжня роль, зумовлена етнічними та історичними умовами, полягає в тому, щоб бути противагою Європі в цілому. Ворожість Європи є для М. Я. Данилевського очевидною, вона визначається її основними інтересами. Тому Росії необхідно ослабити ворожу сторону, виокремивши з числа ворогів тих, хто є її ворогом лише мимоволі, і претягнувши їх на свій бік.

М. Я. Данилевський припускав можливість того, що в майбутньому ворожість Європи до незалежного самобутнього слов'янства припиниться, але це відбудеться не раніше, ніж вона переконається у нездоланності нової світової сили на Сході – Всеслов'янського Союзу, створення якого є необхідною гарантією збереження всесвітньої рівноваги. Раніше за своїх сучасників М. Я. Данилевський зрозумів, що заради збереження в людстві «культурородної сили» потрібно протистояти владі одного культурно-історичного типу, «змінити напрям» культурного розвитку. *«Чи всесвітня монархія, чи всесвітня республіка, чи всесвітнє панування однієї системи держав, одного культурно-історичного типу – всі однаково ворожі і небезпечні для прогресивного ходу історії»*, – зазначав М. Я. Данилевський у своїй книзі «Росія та Європа».

Ліберальна преса Росії на чолі з «Вісником Європи» піддала нищівній критиці ідеї М. Я. Данилевського за нібито заперечення морального ставлення до людства, за заклики до «смертельної боротьби Росії з усім Заходом, тобто з усім освіченим світом», як писав В. П. Безобразов. Серед критиків М. Я. Данилевського був і видатний російський філософ **Володимир Сергійович Соловйов** (1853–1900), який називав книгу «Росія та Європа» «Кораном усіх мерзотників».

В. С. Соловйов, автор оригінальної філософської системи «всєдності», розробив грандіозний проект морального оновлення людства на основі глобального перетворення світу. Він своєрідно розуміє роль Росії у всесвітньо-історичному процесі. Прогресивна, світла основа гуманістичної любові та загальнолюдської соборності, зумовлена концепцією «всєдності», нівелювала великодержавне, цезаре-папістське забарвлення руської ідеї. Людство для нього – «велика збірна істота», а різні нації – її «живі члени». Справжня національна ідея – це органічна функція нації у всесвітньому житті людства: *«Ідея нації є не те, що вона сама думає про себе в часі, а те, що Бог думає про неї у вічності»* [25, 312].

На думку В. С. Соловйова, джерело могутності російської держави та цивілізованості російського суспільства – це вірність духові християнства, яка підносила над «хаосом варварства і злигоднів» то Володимира Святого, то Петра Великого. Справжня велич Росії утверджується не силою зброї. Мірилом оцінки

моральної її ролі, як і будь-якої іншої нації, має бути всесвітня ідея Боголюдства. Російський народ – народ християнський, і Росія має виконувати своє християнське покликання, чому заважає лише дух національного егоїзму, який потрібно подолати. Руська ідея в інтерпретації В. Соловйова – це проголошення історичної місії Росії, руського народу і справжнього християнства, яка пов'язується із Вселенською Церквою.

Якщо у ранніх працях він виходить з того, що долі людства визначаються трьома світовими силами – Сходом, Заходом і слов'янством, причому Росія має дати життя і сприяти оновленню двох перших, які вже вичерпали себе, то пізніше філософ розвиває ідею про місію примирення російського народу. У подальшому в пошуках «позитивної всеєдності» та врятування цілого людства він висуває тезу про союз російського царя з Папою Римським. В. С. Соловйов пропонує проект «всесвітньої теократії» – всесвітнього, політично і релігійно єдиного людського співтовариства, що ґрунтується на поєднанні монархічної (російське самодержавство), римо-католицької (Західна Європа на чолі з Папою) та пророчої влад. Виступаючи за синтез «основ західного і східного християнського світу», В. С. Соловйов «вийшов зі слов'янофільського табору» (за словами Є. М. Трубецького) і перетворився на прихильника західництва.

Однією з найбільш оригінальних і яскравих постатей у російській політичній думці XIX ст. був **Костянтин Миколайович Леонтьєв** (1831–1891), який поєднав консервативний романтизм і естетизм з реалістичним розумінням глибинних суспільно-історичних проблем. У центрі уваги мислителя – проблеми історичної долі та національного ідеалу Росії. Визнаючи себе «учнем і щирим послідовником» М. Я. Данилевського, К. М. Леонтьєв, однак, так і не став апологетом панславізму. Навпаки, він розглядав усіх південних і західних слов'ян як «неминуче політичне зло, бо народи ці досі в особі «інтелігенції» своєї нічого, крім найвульгарнішої і звичайної сучасної буржуазії, світові не дають». На його думку, підтримка «культурного слов'янофільства» може лише посилити «руйную дію ліберального європеїзму» на російське суспільство.

Вища мета, до якої фатально підштовхує Росію її історія, не може зумовлюватися міркуваннями етнічного порядку, це за-

вдання релігійне. «Істинно національна політика має і за межами своєї держави підтримувати не голе, як то кажуть, плем'я, а ті духовні основи, які пов'язані з історією племені, з його силою і славою». Для Росії такою духовною основою є православ'я, яке захищає її від руйнівного впливу Заходу і втягує у сферу не тільки слов'янських, а й східних міжнаціональних відносин. Через це політиці «православного духу» він віддавав перевагу перед політикою «слов'янської плоті».

К. М. Леонтьєв висуває ідею про вирішальне значення візантійського впливу («візантизму») на історичний розвиток Росії. Візантизм у державі означає для нього самодержавство, у релігії – православ'я. Візантійські ідеї згуртували в єдине ціле напівдику Русь, візантизм дав їй силу перенести татарське нашестя, боротися з Польщею, Швецією, Францією, Туреччиною. На думку К. М. Леонтьєва, «візантійський дух, візантійські основи і впливи як складна тканина нервової системи проникають крізь увесь великоруський суспільний організм». Він попереджує, що, «зраджуючи навіть у таємних помислах наших цьому візантизмові, ми згубимо Росію» [25, 193].

Візантизм К. М. Леонтьєв протиставляє славізмові як абстрактній ідеї «спільної (хоча і не чистої) крові і спільних мов». Взагалі рівність людей він вважав виявом засуджуваної ним ідеї загального блага, загальної рівності і свободи, а націоналізм – антидержавною, космополітичною ідеєю, яка несе в собі велику руйнівну силу. К. М. Леонтьєв зазначає, що «індивідуалізм губить індивідуальність людей, областей, націй». Усі його політичні праці проникнуті антислов'янським пафосом. Він підкреслював, що панславізм несе загрозу національно-культурній самотності Росії.

На його думку, орієнтація слов'ян на західні цінності, ліберальні свободи та демократію неминуче призведе до зростання взаємної недовіри та ворожості. Для існування слов'ян потрібна не ліберально-націоналістична ідеологія, а міць Росії, а для цього слід використати ідею візантизму. Той, хто ставить під сумнів авторитет візантизму, підкопується під основи Російської держави й опосередковано виступає проти всього слов'янства, бо воно без абстрактного славізму є «неорганічною масою», яка легко зливається з «республіканською всеєвропою». Єдиним надійним якорем для слов'ян є лише візантизм.

Призначення Росії, як зазначав К. М. Леонтьєв, ніколи не було «однобічно слов'янським», їй відведена більш висока місія – створення особливої слов'яно-азійської цивілізації, що впливає із самого її становища «давно вже не суто слов'янської держави». *На його думку, Росія – не просто держава. Росія, взята у всецілісності з усіма своїми азійськими володіннями, є цілим світом особливого життя, особливим державним світом, що не знайшов ще собі своєрідного стилю культурної державності.*

Виходячи з такого розуміння доленосного призначення Росії, К. М. Леонтьєв визначає як найближче завдання його реалізації взяття Константинополя, що розглядалося ним як передумова оновлення та піднесення Росії. Константинополь разом із межуючими з ним фракійським і малоазійським округами, на думку К. М. Леонтьєва, має стати особистим володінням російського імператора. Із завоюванням Константинополя виникне нова Росія – глава Великого Східного союзу з новою культурною столицею на Босфорі. Тоді будуть дві Росії, згуртовані в особі російського царя, – Росія московська і Росія царгородська. Остання «освіжить» московську, бо вона вийшла з Царгороду, з Візантії. Цей Східний союз мають утворити слов'яни та греки: перші як «єдиноплеменники», з якими Росія пов'язана історичною долею, а другі – як хранителі догматів і традицій православ'я. Щодо них Росія має виконувати роль суворого батька. За словами О. Ф. Замалеєва, «Леонтьєв – це старець Філофей ХІХ ст., який забув своє пророцтво про Москву як останній Рим і знову подався у паломництво до старих святинь».

Привертає увагу ідея К. М. Леонтьєва щодо можливості злиття держав Заходу в єдину федеративну республіку. Для Росії, на його думку, це матиме такі наслідки: їй доведеться підкоритись Європі або відстояти свою незалежність. Він закликає «менше думати про благо і більше про силу» для того, щоб протистояти натиску Заходу як в разі його об'єднання, так і в разі виникнення анархії. Одним з перших він зрозумів необхідність зміни завдань російської зовнішньої політики на Сході: перехід від конфронтації до пошуку союзників, що пізніше більш-менш вдало здійснили більшовики.

Особливий вплив на розвиток не лише теорії, а й практики міжнародних відносин мала міжнародно-політична концепція

марксизму. Вона сформувалась як складова загальної філософської та політичної системи марксизму на основі гегельянської філософії. Теоретичні розробки класиків марксизму – *Карла Маркса* (1818–1883) і *Фрідріха Енгельса* (1820–1895) – це застосування гегелівської діалектики до сучасного їм капіталізму. Вони вважали, що характер міжнародних відносин зумовлений розвитком продуктивних сил, поділом праці та внутрішніми відносинами у державах-учасниках цих відносин.

Цивілізація, за словами Ф. Енгельса, ґрунтується на експлуатації одного класу іншим. Уся історія – це історія класової боротьби на різних ступенях суспільного розвитку. Оцінюючи історичну роль буржуазії, К. Маркс та Ф. Енгельс підкреслювали, що подібно до того, як село вона зробила залежним від міста, так і «варварські та напівварварські країни вона поставила у залежність від країн цивілізованих, селянські народи – від буржуазних народів, Схід – від Заходу» [20, 29–30].

Класики марксизму високо оцінювали значення великих географічних відкриттів. На їхню думку, мануфактура і взагалі весь розвиток виробництва досягли величезного підйому завдяки розширенню зносин, зумовленому відкриттям Америки та морського шляху до Ост-Індії. Нові, ввезені звідти продукти, особливо маса золота і срібла, що потрапила в обіг та радикально змінила взаємовідносини класів і завдала жорстокого удару феодальній земельній власності та трудящим, авантюристичні походи, колонізація і насамперед можливе тепер розширення ринків до розміру світового ринку, яке відбувалося у дедалі більшому обсязі день у день, – усе це породило нову фазу історичного розвитку.

Тенденції суспільного розвитку свідчать про те, що в умовах кризи буржуазного суспільства майбутнє належить пролетаріату. З розвитком промисловості пролетаріат не тільки зростає чисельно, а й стає більш сильним та свідомим. У такий спосіб «з-під ніг буржуазії вибиваються ті засади, на яких вона виробляє та привласнює продукти». Тому загибель буржуазії та перемогу пролетаріату К. Маркс і Ф. Енгельс вважали однаково неминучими: «Примара блукає Європою – примара комунізму». Перед робітничим класом вони ставили завдання оволодіти таємницями міжнародної політики, стежити за дипломатичною діяльністю своїх урядів і в разі потреби протидіяти їй усіма засобами.

Міжнародні відносини К. Маркс визначав як вторинні і третинні, взагалі похідні, перенесені, непервинні виробничі відносини. Вони зумовлені характером відповідних суспільних формацій та держав, економічними та політичними інтересами панівних класів. Проте К. Маркс і Ф. Енгельс підкреслювали важливу самостійну роль міжнародних відносин у світовому розвитку.

Війни класики марксизму вважали засобом, за допомогою якого панівні класи захищають свої інтереси. До війн експлуаторські класи вдаються для того, щоб «відтягнути» настання революції, відволікти сили від революційного руху, перешкодити розвиткові демократичних процесів. Війна призводить також до великих втрат у господарстві країни. Водночас К. Маркс і Ф. Енгельс виступали проти абстрактного тлумачення війн і не погоджувалися з однозначно негативною оцінкою війн, закликаючи конкретно-історично підходити до їх оцінки. Війни проти буржуазного ладу, як і війни проти рабства і деспотичних режимів, вони вважали правомірними і справедливими, оскільки ті спричинені насильством панівних класів.

Після соціалістичної революції в Росії перед прихильниками марксистської теорії постало завдання визначити характер відносин між капіталістичними і соціалістичними державами. Протиріччя між капіталізмом і соціалізмом розглядалося як головне протиріччя епохи. Боротьбу двох систем **Володимир Ілліч Ленін** (1870–1924) розумів як головний зміст світового революційного процесу. Спочатку на озброєння було взято концепцію «світової революції», «експорт» якої в Європу та Азію всіляко підтримувався, зокрема в ідеологічному аспекті. Після поразки «світової революції» В. І. Ленін теоретично обґрунтував концепцію «мирного співіснування» держав з протилежними соціально-економічними системами.

Мирне співіснування передбачало гостру ідеологічну боротьбу. Ленін прямо ставив питання: буржуазна чи соціалістична ідеологія. Середина виключалась. Ця концепція впливала з філософії класового конфлікту⁹. Згідно з нею мирне співіснування є формою існування основного протиріччя епохи. Воно не передбачає повної відмови від застосування сили у міжнародних відносинах, хоча містить у своїй основі відмову від війн. Фактично мирне співіснування мало конкуруючий характер, кожна з двох систем значно впливала на іншу хоча б самим фак-

том свого існування. В. І. Ленін вказував, що одночасне існування капіталізму та соціалізму має спричиняти не тільки чвари, а й пряме прагнення буржуазії інших країн до розгрому пролетаріату, що переміг, соціалістичної держави, що у буржуазії залишається надія на реставрацію, і ця надія перетворюється на спроби реставрації.

Розвиваючи аналіз капіталізму К. Маркса, В. І. Ленін зазначав, що на початку ХХ ст. капіталізм вступив у якісно нову стадію розвитку, яку він назвав «імперіалізм». Капітал у провідних країнах вийшов за межі національних держав, на зміну конкуренції прийшла монополія. Якщо для старого капіталізму з пануванням вільної конкуренції був типовим вивіз товарів, то для його імперіалістичної стадії з пануванням монополій типовим став вивіз капіталів. Країни, що вивозять капітал, поділили світові ринки між собою, проте фінансовий капітал використовує економічний поділ світу для здійснення політичного, територіального поділу.

Багато рис імперіалізму, які зазначав у своїх працях В. І. Ленін, розглядаються сьогодні як такі, що повністю відповідають сучасним процесам глобалізації. Особливе це стосується провідної ролі фінансового капіталу: «імперіалізм є величезне скупчення у небагатьох країнах грошового капіталу», звідси — надмірне зростання шару рант'є. Він навіть виділив тип держави-рант'є як держави паразитичного капіталізму, який загниває.

Монополістичний капіталізм загострив суперечності капіталізму, в тому числі експлуатацію невеликих, слабких націй маленькою групою найбагатших і найсильніших держав. Це спричиняє піднесення національно-визвольного руху серед поневолених народів. В. І. Ленін закликав активно використовувати посилення національного гноблення для посилення соціалістичних рухів і прискорення соціалістичної революції. Разом з тим, проголошуючи гасла про право нації на самовизначення аж до виокремлення, він зазначав, що метою соціалізму є «не тільки зближення націй, а й злиття їх». Але, за його словами, «до неминучого злиття націй людство може прийти лише через перехідний період повного звільнення всіх пригноблених націй, тобто їх свободи виокремлення» [19, 256].

Таким чином, на початку ХХ ст. наукова думка наблизилася до формування теоретичних та методологічних засад нової науки про міжнародні відносини. На цей час сформувалися основні підходи до розуміння міжнародних відносин і процесів, які заклали підґрунтя для нового, інституціоналізованого етапу розвитку теорії міжнародних відносин. Світоглядні традиції, що розвивалися від Діогена до І. Канта, у ХХ ст. втілювалися у концепціях політичного ідеалізму, що надало значного ідеологічного та морально-правового забарвлення осмисленню міжнародних феноменів. Опозиційні їм традиції силового, імперіалістичного підходу, що походять від Фукідїда та Н. Макіавеллі, ґрунтовно науково розвинулися у концепціях політичного реалізму, які значною мірою визначили зовнішньополітичну практику у ХХ ст.

Специфіка соціальних відносин капіталістичної епохи породила феномен марксизму, що став важливою ідеологічною силою світового розвитку в минулому столітті і значно вплинув на характер наукових дискусій щодо змісту та розвитку міжнародних відносин.

Саме полеміка між прихильниками цих трьох світоглядних та методологічних підходів визначила загальну спрямованість процесів розвитку теорії міжнародних відносин як самостійної цілісної науки.

Теми доповідей і рефератів

1. «Артхашастра» – перший зовнішньополітичний трактат.
2. Боротьба конфуціанства та легізму в розвитку теорії міжнародних відносин у Китаї.
3. Автаркічні концепції античної політичної думки.
4. Зовнішньополітичні концепції Київської Русі.
5. Концепція «Москва–Третій Рим»: передумови виникнення та історичне значення.
6. Зовнішньополітична думка Росії ХVІ ст.
7. Міжнародно-правові теорії нового часу (Г. Гроцій, Е. Ваттель).
8. Зовнішньополітичні концепції у німецькій класичній філософії.
9. Теорія імперіалізму В. І. Леніна.
10. Теорії імперіалізму Дж. Гобсона і К. Каутського: порівняльний аналіз.

11. Спiр захiдникiв i слов'янофiлiв у зовнiшньополiтичнiй думцi Росiї ХІХ ст.
12. Зовнiшньополiтичнi iдeї українських мислителiв другої половини ХІХ ст.
13. Формування зовнiшньополiтичних концепцiй українського консерватизму ХХ ст.
14. Концепцiя вселенської теократiї В. Соловйова.
15. «Візантизм» як основа російської зовнiшньої полiтики: концепцiя К. Леонтєва.

Література

1. *Альшиц Д. Н.* Начало самодержавия в России. – Л., 1988.
2. *Андреева И. С.* Проблемы мира в западноевропейской философии. – М., 1979.
3. *Артхашастра*, или наука политики. – М.; Л., 1959.
4. *Бациева С. М.* Историко-социологический трактат Ибн Хальдуна «Мукаддима». – М., 1965.
5. *Бергер А. К.* Политическая мысль древнегреческой демократии. – М., 1966.
6. *Бердяев Н. А.* Русская идея // О России и русской философской культуре. Философы русского послеоктябрьского зарубежья. – М., 1990.
7. *Ваттель Э.* Право народов. – М., 1960.
8. *Гегель Г.-В. Ф.* Философия права. – М., 1990.
9. *Гоббс Т.* Сочинения: В 2 т. – М., 1991. – Т. 2.
10. *Гроций Г.* О праве войны и мира. – М., 1957.
11. *Гумилев Л. Н.* Ритмы Евразии // Наш современник. – 1992. – № 10.
12. *Гумилев Л. Н.* Этногенез и биосфера Земли. – М., 1994.
13. *Достоевский Ф. М.* О русской литературе. – М., 1987.
14. *Дугин А. Г.* Тамплиеры Пролетариата. – М., 1997.
15. *Ермошкин В. В.* Проблемы войны и мира в политико-правовых учениях Нового времени. – М., 1989.
16. *Кант И.* К вечному миру // И. Кант. Сочинения. – М., 1966. – Т. 6.
17. *Клаузевиц К.* О войне: В 2 т. – М., 1941. – Т. 1–2.
18. *Книга правителя области Шан.* – М., 1993.
19. *Ленин В. И.* Полное собрание сочинений. – М., 1989. – Т. 27.

20. *Маркс К., Энгельс Ф.* Манифест Коммунистической партии. – М., 1989.
21. *Мечников Л. И.* Цивилизация и великие исторические реки. Географическая теория развития современных обществ. – М., 1924.
22. *Мячин А. Г.* Константин Леонтьев, русский консерватизм и восточный вопрос // Вестн. Моск. ун-та. – 1998. – № 1.
23. *Памятники литературы Древней Руси. Конец XV – первая половина XVI века: Сб. / Сост. и общ. ред. Л.А. Дмитриева, Д.С. Лихачева.* – М., 1984.
24. *Переломов Л. С.* Конфуцианство и легизм в политической истории Китая. – М., 1981.
25. *Россия глазами русского: Чаадаев, Леонтьев, Соловьев.* – СПб., 1991.
26. *Савицкий П. Н.* Геополитические заметки по русской истории // Вопр. истории. – 1993. – № 11–12.
27. *Савицкий П. Н.* Географические и геополитические основы евразийства // Элементы. – 1995. – № 3.
28. *Трактаты о вечном мире.* – М., 1963.
29. *Тютчев Ф. И.* Россия и Запад // Россия и Европа: опыт соборного анализа. – М., 1992.
30. *Фихте И. Г.* Замкнутое торговое государство // И. Г. Фихте. Сочинения: В 2 т. – СПб., 1993. – Т. 2.
31. *Хевролина В. М.* Внешнеполитические взгляды славянофилов конца XIX века // Новая и новейшая история. – 1998. – № 2.

Питання для самостійного опрацювання

1. У чому полягає відмінність між теоретичними уявленнями про міжнародні відносини, які існували в історії політичної думки, та сучасними теоріями міжнародних відносин?
2. У чому полягають принципові відмінності між конфуціанством та легізмом у їх поглядах на міжнародну політику держави?
3. Який вплив мала боротьба конфуціанства та легізму на історію зовнішньої політики Китаю?
4. Яка світоглядна сутність полеміки між прибічниками автаркічного та експансіоністського (імперіалістичного) шляхів розвитку Еллади?
5. Хто з мислителів і як розвивав уявлення Платона та Арістотеля про автаркічний ідеал?

6. Який вплив мали космополітичні ідеї Августина на розвиток міжнародно-політичної думки і в чому їх відмінність від космополітизму кініків?
7. Як середньовічний світогляд впливав на характер тогочасної міжнародно-політичної думки?
8. У чому полягав ідейно-політичний вплив Візантії на формування міжнародно-політичної думки Київської та Московської Русі?
9. Якими були соціально-політичні та культурні наслідки створення концепції «Москва – Третій Рим»?
10. Чому в політичній думці Європи епохи Відродження виникають ідеї суверенітету та держави-нації, яким було їх історичне значення?
11. Чим було зумовлено випикнення у XVII ст. сучасного міжнародного права?
12. Який характер мали тенденції розвитку сучасного міжнародного права?
13. У чому полягає сутність полеміки між західниками та слов'янофілами, які її соціально-історичні наслідки?
14. Як можна оцінити міжнародно-політичне значення теорії природного права?
15. Як німецька класична філософія вплинула на розвиток ідеї європейської єдності?
16. Якими були основні підходи до розуміння відносин між державами у німецькій класичній філософії та як вони вплинули на політичну думку того часу?
17. Які змінювалися уявлення мислителів щодо проблеми війни та миру в історії міжнародно-політичної думки?
18. Як оцінка К. Марксом світової ролі пролетаріату вплинула на характер міжнародних відносин наприкінці XIX – на початку XX ст.?